

el-Akîdetü't-Tahâviyye Şerh Literatürünün Ortaya Çıkışı

İhsan Timür*

Öz

Hanefî-Maturidî çevrelerin V/XI. yy'dan itibaren Eşarîlerle girmiş oldukları tekvîn sıfatı tartışması, *el-Akîdetü't-Tahaviyye* metninin gündeme gelişinin asıl bağlamını oluşturmaktadır. Bu tartışmada Eşarîler, Hanefî çevrelerin savunduğu ezeli bir tekvîn sıfatı görüşünün, Ebû Hanîfe ve selefe dayanmadığını öne sürerek bu Hanefîleri bidatle suçlamaktaydılar. Ebu'l-Muîn en-Nesefî bu suçlamaya *Tabsıratu'l-Edille* eserinde cevap vermiş ve *el-Akîdetü't-Tahâviyye* bağlamında, söz konusu görüşün Ebû Hanîfe'ye dayandığını ispatlamaya çalışmıştır. Nesefî'nin eserindeki bu atıf, *el-Akîde* etrafında buna ilişkin bir tartışmanın ve kapsamlı bir şerh literatürünün ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ebû Cafer et-Tahâvî, el-Akîdetü't-Tahâviyye, Maturidilik, Ebu'l-Muîn en-Nesefî, Şerh, Tekvîn*

Abstract

The Emergence of al-Aqidah al-Tahawiyah Commentary Literature

al-Aqidah al-Tahawiyah, has come to famous with the dispute of the takwin (creation) between Maturidism and Asharism in the V/XIth century. In this debate, Asharites argued that the view of an eternal takwin (creation) attribute did not based on Abu Hanifa and earlier Hanafites and they accused Hanafites of innovation (bid'a). Abu al-Muîn al-Nasafi, responded to this accusation in *Tabsirat al-Adilla* and he tried to prove, in the context of *al-Aqidah al-Tahawiyah*, this view was based on Abu Hanifa. al-Nasafi's reference to the *al-Aqidah*, has led to a debate and the emergence of a comprehensive commentary literature around the *al-Aqidah*.

Key Words: *Abu Jafar al-Tahawi, al-Aqidah al-Tahawiyah, Maturidism, Abu al-Muîn al-Nasafi, Commentary, Takwin/Creation*

Atıf: İhsan Timür, "el-Akîdetü't-Tahâviyye Şerh Literatürünün Ortaya Çıkışı", *KTÜİFD*, c. 3, sy. 2, Güz 2016, ss. 39-54.

* Dr, Arş. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı, ihsantimur@hotmail.com

Giriş

IV/X. asrın başlarında Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî (ö. 321/933) tarafından Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve iki talebesinin itikadi görüşlerini ortaya koymak amacıyla kaleme alınmış olan *el-Akîdetü't-Tahâviyye* üzerine VI/XII. asırdan itibaren ardı ardına şerhler yazılmaya başlanmıştır. Horasan-Maveraünnehir bölgesinden Irak, Şam ve Mısır'a göç eden ve bu bölgelerde kadılık ve müderrislik gibi görevler üstlenen Maturidî âlimlerce yazılmış olan bu şerhler, bir yandan Maturidî kelam geleneğinin bu bölgelerde yayılmasına zemin hazırlarken öte yandan *el-Akîde* metninin de Maturidî kelamla bütünleşmesini sağlamıştır. Ancak *el-Akîdetü't-Tahâviyye* metninin yazılmasından yaklaşık iki asır sonra neden bu türden bir şerh literatürüne konu olduğu, cevabı aranması gereken bir husustur. Bu çerçevede bu makalede, söz konusu şerh literatürünün ortaya çıkmasındaki asıl saikin ne olduğu ve metne, neden ardı ardına kapsamlı şerhlerin kaleme alınmaya başlandığı sorularına cevap aranmaya çalışılmıştır.

Ebû Cafer et-Tahâvî ve *el-Akîdetü't-Tahâviyye*

Doğum tarihine ilişkin farklı nakiller bulunmakla birlikte genel kabule göre 239/853 yılında Mısır'da doğan¹ Ebû Cafer et-Tahâvî, kısa süreli Dımaşk seyahati² dışında hayatının tamamını Mısır bölgesinde geçirmiştir. Dayısı ve İmam Şafîî (ö. 204/820)'nin önde gelen talebelerinden Ebû İbrahim İsmail b. Yahya el-Müzenî (ö. 264/878)'den Şafîî fıkhı okuyan Tahâvî, yirmili yaşlarda, Bağdat'tan Mısır'a gelen Hanefî fakihlerden Ebû Cafer Ahmed İbn Ebî İmrân el-Bağdâdî (ö. 280/893)'nin etkisiyle³ Hanefî

- 1 Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus*, tah. Abdülfettah Fethi Abdülfettah, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000), I, 122; Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkadir İbn Ebi'l-Vefa el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, tah. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, (Kahire: Hecl li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1413/1993), I, 273; Takiyyüddin et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, tah. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, (Riyad: Dâru'r-Rifâî, 1403/1983), II, 52.
- 2 İbn Yûnus, *Târîh*, I, 22; Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 274; Zeynüddin Ebu'l-Fidâ Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, tah. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992), s. 101; Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, (Kahire: Matbaatu's-Saâde, 1324), s. 32.
- 3 İbn Yûnus, *Târîh*, I, 21; Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashabih*, (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1405/1980), s. 168; Ebû İshâk eş-Şirâzî, *Tabakâtü'l-Fukaha*, tah. Ali Muhammed Ömer, (Mısır: Mektebetü's-Sakâfeti'd-Dîniyye,

mezhebine geçmiştir.⁴ İbn Ebî İmran dışında Ebû Bekre Bekkar b. Kuteybe el-Basrî (ö. 270/884),⁵ Süleyman b. Şuayb b. Süleyman el-Keysânî (ö. 278/892),⁶ Ebû Hazim Abdülhamid b. Abdilaziz el-Basrî (ö. 292/905)⁷ gibi Hanefî fakihlerden ders almıştır.

Hanefî fıkhnına ilişkin kaleme aldığı eserlerle Mısır bölgesinde o döneme kadar oldukça zayıf bir şekilde temsil edilen Hanefiliğin güçlenmesinde önemli rol oynayan Tahâvî, tesis ettiği ilim halkası vasıtasıyla da pek çok talebe yetiştirmiştir.⁸ Mısır kökenli ilk Hanefîlerden biri olarak nitelenmesi mümkün olan Tahâvî, bölgede Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin yayılmasında önemli bir rol üstlenmiştir.

Ebû Hanîfe'nin fikhî görüşlerinin yanında itikadî görüşlerini de muhtasar surette bir araya getiren *el-Akîde* metnini kaleme almış olan Tahâvî, bu eser vasıtasıyla Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerinin bu bölgede bütünlük içerisinde tanınmasında önemli bir fonksiyon üstlenmiştir. *el-Akîde* metninin Mısır ve Şam bölgelerinde Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini derleyen ilk ve tek metin olması, Tahâvî ve eserini ayrıca önemli kılmaktadır.

el-Akîde metnini, Ebû Hanîfe ve önde gelen iki talebesi Ebû Yusuf (ö. 182/798) ve Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805)'nin fikirlerini esas alarak kaleme almış olan⁹ Tahâvî, bu eserinde yeni bir kelamî sistem oluşturma iddiası taşımayıp sadece imamların itikadî görüşlerini muhtasar

1418/1997), s. 134; Temîmî, *et-Tabakâtü's-Seniyye*, II, 50.

4 Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashabih*, s. 168; Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 273; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, s. 101; Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 32.

5 Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 459; İbn Hacer el-Askalanî, *Refu'l-Isr an Kudâti'l-Mısr*, tah. Ali Muhammed Ömer, (Kahire: Mektebetu'l-Hanci 1418/1998), s. 99; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, s. 144; Temîmî, *et-Tabakâtü's-Seniyye*, II, 244; Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 55.

6 Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 275; II, 235; Temîmî, *et-Tabakâtü's-Seniyye*, IV, 54.

7 Ebu'l-Ferec Muhammed İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, tah. Rıza Teceddüd, (Tahran, 1971), s. 261; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashabih*, s. 165; Kureşî, *el-Cevâhir*, II, 367; İbn Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, s. 182; Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 86.

8 Zâhid el-Kevserî, bu talebelerin bir listesini vermektedir. Bkz. Muhammed Zâhid el-Kevserî, *el-Hâvî fi Sîreti'l-İmâm Ebî Cafer et-Tahâvî*, (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1419/1999), s. 11-12.

9 Ebû Cafer et-Tahâvî el-Hanefî, *Metnu'l-Akîdeti't-Tahâviyye: Beyânu Akîdeti Ehlisünne ve'l-Cemaa*, (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1416/1995), s. 7.

bir surette sunmayı amaçlamaktadır.¹⁰ Bu özelliğiyle aynı dönemde Horasan ve Maverüannehir bölgelerinde yazılmış olan Hanefî kelimelerinden ayrılan *el-Akîde*'nin, Mısır ve Şam bölgesindeki sınırlı sayıdaki Hanefîlerin ihtiyacını karşıladığı, Hanefîler dışındaki kitlelerce de hüsnü kabul gördüğü anlaşılmaktadır.¹¹ Ancak buna rağmen *el-Akîde*'nin, gerek kısa süre sonra Mısır ve Şam bölgesinde yönetimi ele geçiren Fatımîler, gerekse de bölgedeki Hanefî temsilcilerin buradan ayrılmaları nedeniyle izi kaybolmuştur. Yaklaşık iki asır boyunca kendisine atıfta bulunulmayan metin, oldukça uzak bir coğrafyada, Maveraünnehir bölgesinde, Maturidî kelam geleneğiyle teması sonucunda yeniden gündeme gelmiştir.

***el-Akîdetü't-Tahâviyye*'nin Maturidî Kelamla Teması**

el-Akîde metnine tespit ettiğimiz kadarıyla en eski atıf Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1114)'nin *Tabsıratu'l-Edille* eserinde görülmektedir. Maturidîlerle Eşarîler arasındaki tekvîn sıfatının ezeliği tartışması bağlamında *el-Akîde*'ye atıfta bulunan Nesefî, metni Maturidîlerin görüşünü ispatlamak için alıntılanmaktadır. Ancak *el-Akîde*'nin kaleme alındığı Mısır'dan oldukça uzak bir coğrafya olan Maveraünnehir'e nasıl ulaştığı, cevabı bulunması gereken bir sorudur. Kanaatimizce bunu sağlayan en önemli vasıta, Bağdat'taki Ebu'l-Hasan Ubeydullah el-Kerhî (ö. 340/952)'nin ders halkasıdır.

Tahâvî'nin vefatından sonra Mısır'da güçlü bir temsilcisi bulunmayan Hanefî gelenek, ilerleyen süreçte Fatımîlerin hâkimiyetiyle birlikte tümüyle dağılmıştır.¹² Tahâvî'den ders alan isimlerin de Tahâvî'nin vefatı sonrasında Mısır'da faaliyette bulunmadıkları ve başka bölgelere gittikle-

10 K. M. Eyub Ali, "Tahâviyye", *İslam Düşüncesi Tarihi*, ed. M. M. Şerif, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1990), I, 292.

11 Hanefî tabakat müellifi Kureşî, *el-Akîde*'nin kendisine kadar ulaşan ve farklı mezheplere mensup isimlerce nakledildiğini gösteren bir rivayet zinciri vermektedir (*el-Cevâhir*, III, 94-95). Söz konusu rivayet zincirine ilişkin değerlendirmeler için bkz. İhsan Timür, *Tahavi'nin Akide Şerhlerinde İtikadi Farklılaşmalar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2016, s. 80-89.

12 Gary la Viere Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisun 495-647/1101-1249*, Ph. Dissertation, (University of Pennsylvania, 1976), s. 90; Wilferd F. Madelung, "11-13. Asırlarda Hanefî Alimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü", *İmam Maturidi ve Maturidilik*, ed. Sönmez Kutlu, (Kitabiyat Yayınları, Ankara 2003), s. 370.

ri görülmektedir.¹³ Gittiği bölgelerde Tahâvî'den rivayette bulunup eserlerini nakleden bu talebeler, Tahâvî'nin fikirlerinin ve eserlerinin farklı bölgelerde yayılmasını sağlamışlardır.

Mısır'ı terkeden Tahâvî'nin talebelerinden kimi isimler de bu süreçte Irak bölgesine gitmişlerdir. Tahâvî'nin önde gelen takipçilerinin de aralarında yer aldığı bu isimlerin yeni halkası ise Bağdat'taki Kerhî'nin meclisi olmuştur.¹⁴

Sadece Irak bölgesindeki Hanefîlerin değil doğu ve batıdan gelen Hanefîlerin de iştirak ettiği Kerhî Meclisi, önceki Hanefî ilim halkalarında görülmeyen bir genişliğe ve talebe zenginliğine sahip olmasıyla dikkat çekmektedir.¹⁵ Irak dışında Mısır, Deylem, Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinden gelen talebelerin de bulunduğu meclis, farklı düşünce yapısına sahip Hanefî bölgelerinin kaynaştığı bir mekan niteliğindedir. Kerhî'nin bu ilim halkasının, bölgesel Hanefî anlayışlara ait çeşitli eserlerin de diğer muhitlere aktarılmasında bir köprü işlevi gördüğü muhakkaktır. Bu yönüyle Kerhî meclisini, farklı bölgelerde temsil edilmiş olan Hanefîliğin sentezlendiği bir merkez olarak nitelendirmek mümkündür.

Tahâvî'nin vefatından sonra Mısır'dan ayrılarak Bağdat'taki Kerhî'nin meclisine katılan en önemli isim, hiç şüphesiz Mısır'da yıllarca Tahâvî'den ders almış¹⁶ olan Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Ensârî ed-Dâmeğânî'dir.¹⁷ Geldiği Bağdat'ta, Tahâvî'den pek çok nakilde bulunan Dâmeğânî'yi daha da önemli kılan husus, onun aynı zamanda *el-Akîdetü't-Tahâviyye*'nin de râvîsi olmasıdır. Kerhî'nin tedris halkasında farklı bölgelerden talebelerin bulunmuş olması *el-Akîde* metninin de bu meclis

13 Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 276, II, 429, III, 282; Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed ez-Zehbî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-Alâm*, tah. Ömer Abdüsselam Tedmurî, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1410/1990), XXVII, 39; Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 95; Kevserî, *el-Hâvî*, s. 39-40.

14 Ebû Sa'd Abdülkerim es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, tah. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî, (Haydarabad: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1962), V, 290; Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 318, II, 224, IV, 18; Temîmî, *et-Tabakâtü's-Seniyye*, I, 91, IV, 38; Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 41, 80.

15 Christopher Melchert, *The Formation of the Sunni Schools of Law 9th-10th Centuries C.E.*, (Leiden: Brill, 1997), s. 125.

16 Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 318, IV, 18, 86; Temîmî, *et-Tabakâtü's-Seniyye*, I, 91; Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 41.

17 Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 318, IV, 18; Temîmî, *et-Tabakâtü's-Seniyye*, I, 91; Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye*, s. 41.

vasıtasıyla Maturidî kelim muhitine taşınmasını sağlamıştır. Nitekim metnin Maturidî ilim muhitine uzandığını gösteren bir rivayet zinciri, bunu önemli ölçüde desteklemektedir. Söz konusu rivayet zincirini Burhânud-din İbrahim b. Hasan el-Kûrânî (ö. 1101/1690), *el-Emem li İkâzi'l-Himem* eserinde şu şekilde vermektedir:

Ebû Cafer et-Tahâvî > Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Mansûr ed-Dâmeğânî > Kâdî Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Ekfânî > İmam Muhammed b. Ali b. Hüseyin es-Serahsî > Kâdî Ebû Mansûr Ahmed b. Muhammed el-Hâzimî es-Serahsî > Hâfız Müverrih Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî.¹⁸

Bu rivayet zincirinde *el-Akîde*'nin, Mısır'dan Bağdat'taki Kerhî'nin meclisine Ebû Bekr ed-Dâmeğânî vasıtasıyla taşındığı görülmektedir. Ancak eseri Dâmeğânî'den dinleyen ilk kuşak isim, doğudan gelmiş bir Hanefî olmayıp Dâmeğânî'nin aslen Basralı olan¹⁹ talebesi²⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Esedî el-Ekfânî (ö. 405/1014)'dir. Dâmeğânî'den çokça rivayette bulunduğu ifade edilen²¹ el-Ekfânî'nin, Bağdat'ın değişik bölgelerinde niyabeten ya da müstakil olarak kırk yıl kadar kadılık yaptığı²² dikkate alındığında *el-Akîde*'nin ilk aşamada Bağdat'ta kaldığı anlaşılmaktadır. el-Ekfânî'nin Irak bölgesi dışına çıktığına dair bir bilginin bulunmaması, eseri kendisinden nakletmiş olan Ebû Nasr Muhammed b. Ali es-Serahsî'nin Bağdat'a geldiğini göstermektedir.

Hakkında bilinen çok az şeyin kaynağı olan Kureşî'nin²³ aktardığına

18 Burhânuddin İbrahim b. Hasan el-Kûrânî, *el-Emem li İkâzi'l-Himem*, (Haydarabad: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, 1328), s. 90-91.

19 Ebû Bekr Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm (Târîhu Bağdâd)*, tah. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, 1422/2002), XV, 404.

20 Zehebî *Târîhu'l-İslam*, XXVI, 455.

21 Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 318; Temîmî, *et-Tabakâtü's-Seniyye*, I, 91; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 290. Saymerî'nin *Ahbâru Ebî Hanîfe* eserinde Ekfânî'nin, Dâmeğânî aracılığıyla Tahâvî'den pek çok nakli yer almaktadır. Bkz. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashabihi*, s. 66, 82, 98, 102, 103, 104, 112, 113, 117, 131, 137, 145, 147, 153, 159.

22 Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, tah. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412/1992), XV, 107.

23 Ancak Kureşî'nin de Serahsî hakkında yeterli bir bilgiye sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Zira o, Serahsî'nin vefat tarihini 631/1233 olarak vermektedir (*el-Cevâhir*, III, 256). Ne var ki bu bilgi, kesinlikle hatalıdır. Çünkü Serahsî'nin nakilde bulunduğu Ekfânî'nin vefat tarihi 405/1014, kendisinden nakilde bulunan Hârisî'nin vefatı

göre Ebû Nasr es-Serahsî, Ekfânî'den *el-Akîde* dışında Kerhî'nin eserlerini de nakletmiştir.²⁴ Sadece *el-Akîde* ve Kerhî'nin eserlerinin rivayet zincirlerinde kendisine yer verilen Serahsî'nin, Kerhî'nin eserlerinin nakledicisi olarak dikkat çektiği ve bu eserleri kendisinden bir grubun dinlediği aktarılmaktadır.²⁵ el-Ekfânî'nin Bağdat'ta yaşamış olması, Serahsî'nin *el-Akîde* metnini ondan Bağdat'ta dinlediğini göstermektedir. Bu durumda *el-Akîde*'yi Irak'tan Hanefî-Maturidî muhite taşıyan ilk ismin Serahsî olduğu öne sürülebilir. Dolayısıyla *el-Akîde*'nin Tahâvî veya Kerhî'nin ikinci kuşak takipçileri tarafından oldukça erken sayılabilecek bir dönemde Hanefî-Maturidî coğrafyaya intikal ettirildiği anlaşılmaktadır.

Serahsî'den *el-Akîde*'yi ise kendisi gibi Serahs ehlinden olan²⁶ Ebû Mansûr Ahmed b. Muhammed el-Hârisî (ö. 512/1118) rivayet etmiştir. *el-Akîde* dışında Serahsî'den Kerhî'nin eserlerini de nakletmiş²⁷ olan el-Hârisî hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak söz konusu bu naklin, Serahs ya da Horasan-Maveraünnehir bölgesinin bir başka şehrinde gerçekleşmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Kureşî'nin, Ebû Mansûr el-Hârisî hakkındaki bilgileri Necmüddin Ömer en-Neseffî (ö. 537/1142)'nin *Mu'cemu's-Şuyûh* eserinden nakletmesi²⁸ Hârisî'nin, Ömer en-Neseffî'nin hadis aldığı şeyhi ve dolayısıyla da Ebu'l-Muîn en-Neseffî'nin çağdaşı olduğunu göstermektedir. Bu durumda Ebu'l-Muîn en-Neseffî'nin, *el-Akîdetü't-Tahâviyye*'yi çağdaşı Ebû Mansûr el-Hârisî'den ya da rivayet zincirinde bir önceki isim olan Ebû Nasr es-Serahsî'den almış olmalıdır. Her iki ismin hayatı ve Ebu'l-Muîn en-Neseffî'yle ilişkisi hakkında herhangi bir bilginin bulunmaması bunu kesinleştirmeyi mümkün kılmasa da *el-Akîde*'nin, Burhânuddîn el-Kûrânî'nin verdiği bu rivayet zinciri vasıtasıyla Neseffî'ye ulaşmış olması kuvvetle muhtemeldir.

512/1118'dir.

24 Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 256.

25 Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 256.

26 Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 307; Temîmî, *et-Tabakâtü's-Seniyye*, II, 75.

27 Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 307; Temîmî, *et-Tabakâtü's-Seniyye*, II, 75. Hârisî, Kerhî'nin eserlerini de *el-Akîde* ile aynı kanalla almıştır. Bu rivayet zinciri şöyledir: [el-Hârisî]-Ebû Nasr Muhammed b. Ali b. Hüseyin es-Serahsî-Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Ekfânî-Ebu'l-Hasan Ubeydullah b. Hüseyin el-Kerhî (Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 307). Kerhî'nin eserlerinin rivayet zincirinin tümüyle *el-Akîde*'nin rivayet zinciriyle aynı olması *el-Akîde* ile Kerhî'nin eserlerinin aynı şahıslar vasıtasıyla nakledildiğini göstermektedir.

28 Kureşî, *el-Cevâhir*, I, 307.

el-Akîde Şerh Literatürünün Ortaya Çıkışının Asıl Sâiki: Tekvîn Sıfatı Tartışması

Maturidîlerin Eşarîlerle tekvîn sıfatına ilişkin tartışmaları her ne kadar V/XI. asrın başlarına kadar uzansa da,²⁹ tekvîn sıfatının ezeli olduğu fikrinin Ebû Hanîfe'ye dayandığı hususundaki ilk temellendirmeye Ebu'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tabsıratu'l-Edille*'sinde rastlanmaktadır. Nesefî'nin, bu eserinde söz konusu fikrin Ebû Hanîfe'ye dayandığını ispat için başvurduğu ilk kaynak ise Ebû Cafer et-Tahâvî'nin *el-Akîde* metni olmuştur.

Nesefî, söz konusu eserinde tekvîn sıfatının Allah'ın zâtıyla kâim ezeli bir sıfat olduğunu ve onun ezeli olmasının mükevvenin de ezeli olmasını gerektirmediğini genişçe açıklamaktadır. Ancak Nesefî bununla yetinmemekte, bu fikrin selefe dayandığını ispatlamaya da girişmektedir. Nesefî'den önce kaleme alınmış Hanefî kelim geleneğine mensup eserlerde de tekvîn sıfatının ezeliliği çeşitli şekillerde savunulmuş olmakla birlikte bu eserlerin hiçbirinde bu görüşün selefe dayadığının ispatına girişilmemiştir. Bu çerçevede Ebû Seleme es-Semerkindî (ö. IV/X. asrın ikinci yarısı)'nin, *Cümelu Usûli'd-Dîn*,³⁰ Ebû Şekûr es-Sâlimî (ö. V/XI. asrın ikinci yarısı)'nin, *et-Temhîd fî Beyâni't-Tevhîd*,³¹ Ebu'l-Yusr el-Pezdevî (ö. 493/1100)'nin, *Usûlu'd-Dîn*,³² Ebu's-Senâ Mahmud b. Zeyd el-Lâmişî (ö. 522/1128)'nin, *Kitâbu't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*,³³ Ebû İshak Saffâr el-Buhârî (ö. 534/1139)'nin, *Telhîsu'l-Edille li Kavâidi't-Tevhîd*,³⁴ Alâuddin el-Üsmendî (ö. 552/1157)'nin, *Lübâbü'l-Kelâm*³⁵ eserlerinde tekvîn sıfatı

29 Maturidîlerle Eşarîler arasındaki tekvîn sıfatı tartışmasının tarihsel serüveni için bkz. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Maturidîlik İlişkisi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), s. 284-295.

30 Ebû Seleme Muhammed b. Muhammed el-Buhârî es-Semerkindî, *Cümelu Usûli'd-Dîn*, tah. Ahmet Saim Kılavuz, (İstanbul: Emek Matbaacılık, 1989), s. 47, 52-53.

31 Ebû Şekûr Muhammed b. Abdiseyyid el-Keşşî es-Sâlimî, *et-Temhîd fî Beyâni't-Tevhîd*, Hacı Selim Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, no: 587, vr. 28a, 28b, 32b-34a.

32 Ebu'l-Yusr Muhammed b. Muhammed el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1994), s. 99-101, 104, 109.

33 Ebu's-Sena Mahmud b. Zeyd el-Lamişî, *Kitâbu't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, tah. Abdulmecid Türkî, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, 1995), s. 74-75, 76-78.

34 Ebû İshak İbrahim b. İsmail Saffâr el-Buhârî, *Telhîsu'l-Edille li Kavâidi't-Tevhîd*, tah. Hişam İbrahim Mahmud, (Kahire: Dâru's-Selâm, 1431/2010), s. 339, 376-377, 377-378, 535-536.

35 Alâuddin Muhammed b. Abdilhamid el-Üsmendî, *Lübâbü'l-Kelâm*, tah. M. Sait Özer-varlı, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2005), s. 88-89, 90.

kapsamlı şekilde ortaya konmuş olmasına rağmen tekvîn sıfatının ezeliği görüşünü Ebû Hanîfe'ye dayandırma girişimine şahit olunmamaktadır.

Ebu'l-Muîn en-Neseffî'nin tekvîn konusunu işlerken kendisinden önceki Hanefîlerden farklı bir sâikle meseleyi ele aldığı görülmektedir. Söz konusu sâik, kimi çevrelerin tekvîn sıfatını kabul etmelerinden dolayı bölgedeki Hanefîleri, Ebû Hanîfe'nin savunmadığı, dolayısıyla selefe dayanmayan bir görüşü savunmakla, yani bidatçilikle suçlamalarıdır. Böyle bir ithamla muhtemelen daha önce karşılaşmayan ya da bunu dikkate almamış olan Hanefîlerin aksine Neseffî, bunu oldukça önemsemiş ve kapsamlı eseri *Tabsıratu'l Edille*'de oldukça uzun şekilde ve adeta bütün Hanefî geleneği baştan sonra tarayarak kapsamlı cevap verme ihtiyacı hissetmiştir. Neseffî'nin bu çabasındaki tek gayesi, Hanefîlerin, Yüce Allah'ın müstakil ve ezeli bir sıfatı olarak dile getirmiş oldukları tekvîn savunusunun bidat olmayıp selefe dayandığını ispat etmektir.

Neseffî, bunu ispat için Ebû Cafer et-Tahâvî'nin *el-Akîde* eserine atıfta bulunmaktadır. O, *el-Akîde*'den alıntıladığı cümleleri, ezeli bir tekvîn sıfatını kabul etmenin selefe dayandığının ilk ve en önemli delili olarak kullanır. Neseffî, tekvîn sıfatını savunmanın bidat olmayıp selefe dayandığını ispat için Tahâvî'nin *el-Akîde*'sinden şu sözlerle alıntıda bulunur:

“[Tekvînin ezeli olduğu fikrinin], selef arasında aslı olmayan ve imamlardan da kimsenin söylemediği türedi (hadis) bir söz olduğu iddiası batıl olup selefın görüşünü bilmemekten kaynaklanmaktadır. Genel olarak ümmetin selefının, özel olarak da Ebû Hanîfe'nin ashabının fikirlerini bilmede derecesi ve üstün mertebesi açık olan Ebû Cafer et-Tahâvî, *el-Akâid* adlı kitabının başında 'benim nezdimde dinin fakihleri Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin görüşü (mezheb) sahihtir' diyerek şunları söylemektedir: '[Allah] mahlukâtı yaratmadan önce de ezeli sıfatlarıyla kadîmdir. Mahlukâtın yaratılmasıyla önceden Allah'ta olmayan herhangi bir sıfat ortaya çıkmış değildir. O, henüz kendisini rab edinecekler yokken rubûbiyet sıfatına, henüz mahlûkât yokken de hâlik sıfatına sahiptir.’³⁶

Ebu'l-Muîn en-Neseffî, Tahâvî'den yaptığı bu alıntıyla tekvîn sıfatının ezeliğini savunmanın selefe ait bir görüş olmadığı iddiasını reddederek bu görüşün, Ebû Hanîfe ve önde gelen iki talebesine, dolayısıyla da se-

36 Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed en-Neseffî, *Tabsıratu'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, tah. Hüseyin Atay, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993), I, 467-468.

lefe dayandığını dile getirmektedir. Neseî, Eşarîlerle yaşanan tekvîn sıfatı tartışmasında söz konusu *el-Akîde* cümlelerinin, doğrudan tekvîn sıfatına işaret ettiğini savunmuştur.

Anlaşıldığı kadarıyla Neseî'nin Eşarîlere karşı tekvîn sıfatının ezeli olduğu görüşünün selefeye dayandığını ortaya koymak için sunduğu en kuvvetli delil, Tahâvî'nin *el-Akîde* metnindeki satırlarıydı. Şayet Neseî, *el-Âlim ve'l-Müteallim, el-Fıkhü'l-Ekber/Ebsat* gibi doğrudan Ebû Hanîfe'ye nispet edilen eserlerde ya da kendi coğrafyasında daha erken döneme ait Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini içeren başka bir metin bulmuş olsaydı kesinlikle onu kullanırdı. Ancak Neseî'nin böyle bir metin bulamadığı ve bu nedenle *el-Akîde*'ye referansta bulunduğu anlaşılmaktadır.

Neseî'nin *el-Akîde*'ye atfı, *el-Akîde* metninin serüveni için bir dönüm noktası olmuştur. Onun Tahâvî'den aktardığı ifadelerin, Hanefî-Maturidî çevrelerin tekvîn sıfatından anladığı şeyi kastedip kastetmediği, sonraki süreçte yazılan pek çok eserde tartışma konusu kılınmıştır. Hanefî-Maturidî isimler, Tahâvî'nin bu ifadeleriyle tam da Neseî'nin anlamış olduğu şeyi kastettiğini savunurken bu konuda Maturidîlere muhalif olan çevrelerle kimi Hanefîler, Tahâvî'nin ezeli ve müstakil bir tekvîn sıfatını kastetmediğini öne sürmüşlerdir.³⁷

37 Teftâzânî (ö. 793/1390), *Şerhu'l-Makâsîd*'de tekvîn konusunu ele alırken Hanefîlerin, bu sıfatın ezeli olduğu fikrinin Maturidî dönemi müteahhir Hanefîlere değil selefeye, yani Ebû Hanîfe'ye dayandığını ispat için Tahâvî'nin *el-Akîde*'deki söz konusu ifadelerini delil olarak kullandıklarını belirtmektedir. Bkz. Sa'duddin Mesud b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, tah. Abdurrahman Umeyrâ, (Beyrut: Alemu'l-Kutub, 1419/1998), IV, 169-170. Osmanlı dönemi Hanefî kelimcilerinden İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), Maturidîlerle Eşarîlerin tekvîn meselesindeki tartışmalarına değinirken Ebu'l-Muîn en-Neseî'nin aksine *el-Akîde*'de geçen ifadelerin, Maturidîlerin iddia ettiği gibi müstakil bir tekvîn sıfatına değil, tam olarak Eşarîlerin tekvînden anladıkları şeye delalet ettiğini öne sürmüştür. Bkz. Kemâluddin İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere fi'l-Akîdeti'l-Münciye fi'l-Âhire*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, tsz.), s. 85-88). İbnü'l-Hümâm'ın talebesi ve *el-Müsâyere* şârihlerinden Şafî İbn Ebî Şerîf (ö. 906/1500) hocasının bu açıklamalarını destekleyen yorumlarda bulunmuştur. Bkz. Kemalüddin İbn Ebî Şerîf, *el-Müsâmere bi Şerhi'l-Müsâyere*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, tsz.), s. 85-88). Buna karşın İbnü'l-Hümâm'ın bir diğer talebesi Hanefî İbn Kutluboğa (ö. 879/1474) ise hocasının bu açıklamalarına karşı çıkarak *el-Akîde*'nin ifadelerini, Ebu'l-Muîn en-Neseî gibi yorumlamıştır. Bkz. Zeynüddin Kâsım İbn Kutluboğa, *Şerhu'l-Müsâyere*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, tsz.), s. 85-88). Yine Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1606), Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö. 1098/1687) ve Murtaza ez-Zebîdî (ö. 1205/1790), İbnü'l-Hümâm'ın açıklamalarına karşı çıkmakta ve Tahâvî'nin söz konusu ifadelerini Ebu'l-Muîn en-Neseî'nin açıkladığı şekilde anlayıp yorumlamaktadırlar. Bkz. Aliyyü'l-Kârî, *İmam Azam Fıkh-ı Ekber Aliyyü'l-Kari Şerhi*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), s. 74-75,

Söz konusu tekvin tartışması ve Nesefî'nin *el-Akîde*'ye yaptığı atıf, *el-Akîde* şerh literatürünün de ortaya çıkışının asıl sâikini oluşturmaktadır. *el-Akîde* üzerine kaleme alınmış olan ve tümü Hanefî-Maturidî çevreye mensup isimlerin şerhleri, bu durumu açık şekilde ortaya koymaktadır.

Ebû Hafs Ömer b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Gaznevî³⁸ (ö. VII//XIII. yy'dan önce), Şerefuddin İsmail b. İbrahim b. Ahmed eş-Şeybânî³⁹ (ö. 629/1231), Necmuddin Ebû Şuca' Menkûbers b. Yalınkılıç et-Türkî en-Nâsırî⁴⁰ (ö. 652/1254), Şucâuddin Hibetullah b. Ahmed b. Muallâ et-Türkistânî el-Hanefî⁴¹ (ö. 733/1333), Cemâluddin Ebu's-Senâ Mahmud b. Ahmed b. Mesud el-Konevî ed-Dımeşkî⁴² (ö. 770/1369) ve Sirâcuddin Ebû Hafs Ömer b. İshak b. Ahmed el-Gaznevî el-Hindî⁴³ (ö. 773/1372)'den oluşan ilk *el-Akîde* şârihlerinin tamamı *el-Akîde*'nin söz konusu ifadelerini en-Nesefî'nin tekvîn bahsindeki atfına uygun şekilde şerh etmişlerdir. Bu şârihlerin hepsi, söz konusu ifadelerden zâtî ve fiilî olsun Yüce Allah'ın tüm sıfatlarının zâtıyla kâim ezeli sıfatlar olduğunu, tekvîn'in de bu sıfatlardan biri olarak zât ile kâim ve ezeli olduğunu, tekvîn'in ezeli olmasının mükevvenin de ezeli olmasını gerektirmediğini dile getirmişlerdir.⁴⁴

86; Kemalüddin Ahmed el-Beyzî el-Hanefî, *İşârâtu'l-Merâm min İbârâti'l-İmam*, tah. Yusuf Abdürrezzak eş-Şafiî, (Pakistan: Zam Zam Publishers, 1425/2004), s. 221-222; Murtaza Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî ez-Zebîdî, *İthâfu's-Sâdeti'l-Müttakîn bi Şerhi İhyâi Ulûmi'd-Dîn*, (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1414/1994), II, 157-162.

38 Eser, günümüze ulaşmadığından kendisinden sonraki şerhlerin alıntularıyla içeriği hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Eserden bu hususa ilişkin nakiller için bkz. Necmuddin Menkûbers en-Nâsırî, *en-Nûru'l-Lâmi' ve'l-Burhânu's-Sâti'*, Köprülü Kütüphanesi-Fazıl Ahmed Paşa, no: 848/2, vr. 105a, 110b-111a; Şucâuddin Hibetullah b. Ahmed et-Türkistânî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, no: 650, vr. 16b-17a.

39 Şerefuddin İsmail b. İbrahim b. Ahmed eş-Şeybânî, Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, no: 847/2, vr. 19a-b, 21a.

40 Nâsırî, *en-Nûru'l-Lâmi'*, vr. 110b-116b.

41 Türkistânî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, vr. 16b-17a.

42 Cemâluddin Mahmud b. Ahmed el-Konevî, *el-Kalâid fî Şerhi'l-Akâid*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi-Malatya Darende İlçe Halk Kütüphanesi, no: 220, vr. 14a-16a.

43 Sirâcuddin Ebû Hafs Ömer b. İshak el-Gaznevî el-Hindî, *Şerhu Akîdeti'l-İmâmi't-Tahâvî*, tah. Şeyh Hâzım el-Keylânî el-Hanefî-Muhammed Abdulkadir Nessâr, (Kahire: Dârâtu'l-Karaz, 2009), s. 56-62.

44 Şeybânî, *Şerhu Akâidi't-Tahâvî*, vr. 19a vd; Nâsırî, *en-Nûru'l-Lâmi'*, vr. 110b vd; Türkistânî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, vr. 16b-17a; Konevî, *el-Kalâid fî Şerhi'l-Akâid*, vr. 14a vd; Hindî, *Şerhu Akîdeti'l-İmâmi't-Tahâvî*, s. 56 vd.

Yine bu şârihler, özellikle tekvîn konusunda tıpkı en-Neseffî'nin yaptığı gibi doğrudan Ebu'l-Hasan el-Eşarî (ö. 324/936) ve Eşarîliğe cephe almış hatta bu bahiste, sıfatları inkar etmekle suçladıkları Mutezîle'den ziyade Eşarîleri hedef almışlardır. Allah'ın kelamının ezeli olduğunu kabul edip yaratmayı da ezeli olan "kün" emrine bağlayan Ebu'l-Hasan el-Eşarî'nin, buna rağmen ezeli bir yaratma sıfatını kabul etmemesini, "Eşarî'nin çelişkisi" olarak niteleyip doğrudan onu eleştirmekten de çekinmemişlerdir⁴⁵.

Söz konusu bu şerhlerin, temelde Neseffî'nin tekvîn sıfatının ezeli olduğu fikrinin, Ebû Hanîfe ve selefe dayandığı iddiasını *el-Akîde* ile temellendirme çabasını destekleme amacıyla kaleme alındıkları ortadadır. Şârihlerin Neseffî'nin alıntıladığı ve tekvîn sıfatına dayanak yaptığı *el-Akîde* cümlelerini, aynı şekilde yorumlamaları bunu teyid etmektedir. Ancak bu *el-Akîde* şârihleri, sadece Tahâvî'nin söz konusu ifadelerini Neseffî'nin açıklamalarına uygun şekilde şerhetmekle yetinmemiş *el-Akîde* metnini, bir bütün olarak Hanefî-Maturidî kelim görüşleriyle de özdeşleştirmişlerdir. Böylece *el-Akîde* eseri, sadece tekvîn sıfatının ezeliği bahsinde değil, Yüce Allah'ın herhangi bir cihette ve mekanda olmadığı, kelimullahın işitilemeyeceği, imanın tasdik olduğu, imanda artma ve eksilmenin söz konusu olmadığı, istisna yapılamayacağı, herkesin imanının eşit olduğu, sakî ve saîdin durumunun değişebileceği türünden Hanefî-Maturidîlerce dile getirilen bütün fikirlere doğrudan işaret eden bir metin olarak görülmüştür. Netice olarak Neseffî'nin *el-Akîde*'ye, sadece tekvîn sıfatının ezeli olduğu görüşünün Ebû Hanîfe'ye dayandığını ispatlamak için yaptığı atıf, süreç içerisinde, kaleme alınan şerhler vasıtasıyla *el-Akîde*'nin, Maturidî kelim geleneğinin bütün görüşlerini dile getiren bir eser olarak kabul edilmesiyse sonuçlanmıştır.

Sonuç

4/10. asrın başlarında Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerini muhtasar bir şekilde sunmak üzere Ebû Cafer et-Tahâvî tarafından kaleme alınmış olan *el-Akîdetü't-Tahaviyye*, kısa süre içerisinde Irak üzerinden Maturidî ilim muhitine taşınmıştır. Maturidîlerle Eşarîler arasında yaşanan tekvîn sıfatı tartışmasında Maturidî görüşün, sonradan ortaya çıkmış bir bidat değil bilakis Ebû Hanîfe'ye dayandığını ispatlamak üzere Ebu'l-Muîn

45 Nâsırî, *en-Nûru'l-Lâmi'*, vr. 106a; Konevî, *el-Kalâid fî Şerhi'l-Akâid*, vr. 16a; Sirâcud-din el-Hindî, *Şerhu'l-Akîde*, s. 103. Eşarî'yi hedef alan bu eleştiriler aslında Ebu'l-Muîn en-Neseffî'ye dayanmaktadır. Krş. *Tabsıratu'l-Edille*, I, 414.

en-Neseî tarafından alıntılanan metin, böylece tekvîn tartışmasının odağına yerleşmiştir. Neseî'nin bu atfından sonra kaleme alınan *el-Akîdetü't-Tahaviyye* şerhleri de, temelde Neseî'nin bu husustaki açıklamalarını desteklemek üzere kaleme alınmıştır. *el-Akîde*'nin Neseî tarafından alıntılanan ifadelerini tıpkı Neseî gibi açıklayıp yorumlayan şârihler, bu konuda Eşârîlerce öne sürülen iddialara cevap vermişlerdir.

Kaynaklar

Aliyyü'l-Kârî, Ebu'l-Hasan Ali b. Sultân, *İmam Azam Fıkh-ı Ekber Aliyyü'l-Kari Şerhi*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979).

Bayâzîzâde, Kemâlüddin Ahmed el-Hanefî, *İşârâtu'l-Merâm min İbârâti'l-İmam*, tah. Yusuf Abdürrezzak eş-Şafiî, (Karachi: Zam Zam Publishers, 1425/2004).

Eyub Ali, K. M., "Tahâviyye", *İslam Düşüncesi Tarihi*, ed. M. M. Şerif, İstanbul: İnsan Yay, 1990), I, 279-293.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târîhu Medîneti's-Selâm (Târîhu Bağdâd)*, tah. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002).

el-Hindî, Ebû Hafs Sirâcuddin Ömer b. İshak el-Gaznevî, *Şerhu Akîdeti'l-İmâmi't-Tahâvî*, tah. Şeyh Hâzîm el-Keylânî el-Hanefî - Muhammed Abdulkadir Nessâr, (Kahire: Dârâtu'l-Karaz, 2009).

İbn Ebî Şerîf, Kemâluddin Muhammed b. Muhammed, *el-Müsâmere bi Şerhi'l-Müsâyere*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, tsz).

İbn Hacer, Şehâbuddin Ebu'l-Fadl Ahmed el-Askalânî, *Refu'l-İsrân Kudâti'l-Mısr*, tah. Ali Muhammed Ömer, (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1418/1998).

İbn Kutluboğa, Zeynüddin Ebu'l-Fidâ Kâsım, *Şerhu'l-Müsâyere*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, tsz).

İbn Kutluboğa, Zeynüddin Ebu'l-Fidâ Kâsım, *Tâcu't-Terâcim fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, tah. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992).

İbn Yûnus, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed, *Târîhu İbn Yûnus*, tah. Abdülfettah Fethî Abdülfettah, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000).

İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, tah. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1412/1992).

İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvahid, *el-Müsâyere fi'l-Akîdeti'l-Münciye fi'l-Âhire*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, tsz).

İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed, *el-Fihrist*, tah. Rıza Teceddüd, (Tahran, 1971).

Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013).

el-Kevserî, Muhammed Zâhid, *el-Hâvî fî Sîreti'l-İmâm Ebî Cafer et-Tahâvî*, (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 1419/1999).

el-Konevî, Cemâluddîn Ebu's-Senaâ Mahmud b. Ahmed, *el-Kalâid fî Şerhi'l-Akâid*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi-Malatya Darende İlçe Halk Kütüphanesi, no: 220, vr. 1b-109a.

el-Kûrânî, Burhânuddîn Ebu'l-İrfan İbrahim b. Hasan b. Şehrazûrî, *el-Emem li İkâzi'l-Himem*, (Haydarabad: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Maari-fi'n-Nizâmiyye, 1328).

el-Kureşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdülkadir İbn Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, tah. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, (Kahire: Hecr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1413/1993).

el-Lâmişî, Bedruddîn Ebu's-Senâ Mahmud b. Zeyd, *Kitâbu't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, tah. Abdulmecid Türkî, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1995).

Leiser, Gary la Viere, *The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisun 495-647/1101-1249*, Ph. Dissertation, (University of Pennsylvania, 1976).

el-Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay, *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, (Kahire: Matbaatu's-Saâde, 1324).

Madelung, Wilferd F., "11-13. Asırlarda Hanefî Alimlerin Orta As-

ya'dan Batıya Göçü", *İmam Maturidi ve Maturidilik*, ed. Sönmez Kutlu, Kitabiyat Yayınları, Ankara 2003), s. 369-383.

Melchert, Christopher, *The Formation of The Sunni Schools of Law 9th-10th Centuries C.E.*, (Leiden: Brill, 1997).

en-Nâsirî, Necmuddin Ebû Şuca' Menkûbers b. Yalınkılıç, *en-Nûru'l-Lâmi' ve'l-Burhânu's-Sâti'*, Köprülü Kütüphanesi-Fazıl Ahmed Paşa, no: 848/2, vr. 16a-264a.

en-Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tabsıratu'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, tah. Hüseyin Atay, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993).

el-Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed b. Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin. Gölcük, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1994).

es-Saffâr el-Buharî, Ebû İshâk İbrahim b. İsmail, *Telhîsu'l-Edille li Kavâidi't-Tevhîd*, tah. Hişam İbrahim Mahmud, (Kahire: Dâru's-Selâm, 1431/2010).

es-Sâlimî, Ebû Şekûr Muhammed b. Abdisseyyid b. Şuayb el-Keşşî, *et-Temhîd fî Beyâni't-Tevhîd*, Hacı Selim Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, no: 587, vr. 1b-117b.

es-Saymerî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*, (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1405/1980).

es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed, *el-Ensâb*, tah. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî, (Haydarabad: Dâiretü'l-Meârifi'l-Osmaniyye, 1962).

es-Semerkindî, Ebû Seleme Muhammed b. Muhammed el-Buhârî, *Cümelu Usûli'd-Dîn*, tah. Ahmet Saim Kılavuz, (İstanbul: Emek Matbaacılık, 1989).

eş-Şeybânî, Şerefuddin Ebu'l-Fadl İsmail b. İbrahim, Köprülü Kütüphanesi-Fazıl Ahmed Paşa, no: 847/2, vr. 15b-45b.

eş-Şirâzî, Cemâluddin Ebû İshak İbrâhim b. Ali, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, tah. Ali Muhammed Ömer, (Mısır: Mektebetü's-Sakâfeti'd-Dîniyye, 1418/1997).

et-Teftâzânî, Sa'duddin Mesud b. Ömer, *Şerhu'l-Makâsîd*, tah. Abdur-

rahman Umeyrâ, (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1419/1998).

et-Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed el-Hanefî, *Metnu'l-Akîdeti't-Tahâviyye: Beyânu Akîdeti Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1995).

et-Temîmî, Takiyyüddin Abdülkadir el-Gazzî el-Mısrî, *et-Tabakâtü's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, tah. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, (Riyad: Dâru'r-Rifâi, 1403/1983).

Timür, İhsan, *Tahavi'nin Akide Şerhlerinde İtikadi Farklılaşmalar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, (Ankara 2016).

et-Türkistânî, Şucâuddin Hibetullah b. Ahmed b. Muallâ, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, Süleymaniye Kütüphanesi-Pertev Paşa, no: 650, vr. 7b-70a.

el-Üsmendî, Alâuddin Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilhamid, *Lübâbü'l-Kelâm*, tah. M. Sait Özerverli, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2005).

ez-Zebîdî, Murtaza Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî, *İthâfu's-Sâdeti'l-Müttakîn bi Şerhi İhyâi Ulûmi'd-Dîn*, (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, 1414/1994).

ez-Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed, *Târîhu'l-İslam ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, tah. Ömer Abdüsselam Tedmurî, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1410/1990).